

Miért fedí homály Kolozsvár dualizmus korszakát?

<https://erdelyikronika.net/2020/01/06/miert-fedi-homaly-kolozsvar-dualizmus-korszakat/>

Szerző: Fazakas László

Kolozsvár dualizmus kori története mindmáig javarészt ismeretlen a történészek számára. Ennek elsődleges okai, hogy a dualizmus időszakában megjelent történeti jellegű írások főképp a város egy-egy jól körülhatárolt szegmenésre fókuszáltak, és nem készültek részletes, átfogó, a teljesség igényét kielégítő munkák.[1] A két világháború közötti periódusban sem született egy a város dualizmus időkora koncentráció általános várostörténeti monográfia. Ezt követően pedig az ország államszocialista berendezkedése tette lehetetlenné a korszakkal kapcsolatos mélyrehatóbb vizsgálódásokat, így a kutatások zöme leginkább a középkor és kora újkori történelmi folyamatok feldolgozására fókuszált. De mi a helyzet a rendszerváltás utáni kutatásokkal? Történtek-e jelentősebb előrelépések a város dualizmus kori múltjának feltárásában? Milyen akadályok nehezítik a kutatásokat? Milyen típusú források állnak a kutatók rendelkezésére? Az alábbi dolgozatban ezekre a kérdéskörökre igyekszem választ adni.

1993-ban Egyed Ákos, egy a Hajnal István Kör által megrendezett várostörténeti konferencián arra hívta fel a figyelmet, hogy a város dualista korszakának feldolgozására nem került sor.[2] Tizenkét évvel később Gyarmati Zsolt a *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán* című kötetében ugyancsak arról értekezik, hogy még mindig nem sikerült feltárni Kolozsvár jelentősebb dualizmus kori folyamatait.[3] A korszakot övező figyelemhiányt jól példázza a millenniumi ünnepség alkalmából szervezett EME–EMKE tudományos konferencia anyagát összefoglaló kötet, ahol csupán egy tanulmány van,[4] amely konkrétan a dualizmusra koncentrált. A helyzet 2016-ban sem változott. Ekkor került megrendezésre a *Kolozsvár 700 éve város* című, nemzetközi tudományos konferencia, amelyen a több mint 60 előadásból csak 3 összpontosított a dualizmus kori Kolozsvárra.[5]

A rendszerváltás követő első két évtizedben Egyed Ákos[6], Gyarmati Zsolt, Nagy Róbert, Killyéni András kivételével nem sokan kezdték el a város dualizmus kori történetét – komplexebb áttekintéssel – kutatni. A legtöbben – Asztalos Lajos, Gaal György, Sas Péter, Vincze Zoltán – elsősorban helytörténeti jellegű munkákra vállalkoztak, melyek leginkább művelődés-, intézmény- és kultúrtörténeti, valamint életrajzi vonatkozásúak. Ami a román történetírást illeti, az 1974-ben megjelent *Istoria Clujului* című munka részletesen kitér a dualizmus korára. Ám a Ștefan Pascu történész által szerkesztett kötet az államszocialista időkben került kiadásra, ebből kifolyólag a kötetet az ideológiai alapú történetírás sajátos

szemlélete hatja át. A város dualizmus időszakát a könyv ötödik része tárgyalja, azonban ennek a fejezetnek egyetlen magyar szerzője sincs. A rendszerváltás után megjelent munkákkal kapcsolatban ugyanaz mondható el, mint a magyar történetírás esetében, vagyis többnyire csak a város dualizmus kori folyamatainak bizonyos részeleleit tárgyalják.

Összességében az látható, hogy az elmúlt 20–25 évben nagyrészt mind olyan írások születtek, amelyek csupán a város dualizmus kori történetének egyes fejezeteit elemzik. Az eddig megjelent tanulmánykötetek, tanulmányok, cikkek csak a mozaik legapróbb darabkái, amelyek ugyan segítenek kitölteni a fehér foltokat, de általuk mégsem kapunk teljes képet a város dualizmus kori társadalmi, gazdasági, politikai folyamatairól.

Pölöskei Ferenc 2001-ben megjelent tanulmányában^[7] azt kifogásolta, hogy hiányoznak a város történetével foglalkozó doktori disszertációk, szakdolgozatok. Ez a megállapítása hosszú ideig érvényes maradt, viszont az elmúlt években néhány fiatal kutató (akik közül többen jelenleg doktori tanulmányaikat folytatják)^[8] olyan témákat kezdett feltárni, amelyeket a város eddigi történetírása figyelmen kívül hagyott, vagy csak felszínesen érintett. Ferenczi Szilárd^[9] Kolozsvár várospolitikájának különböző aspektusait kutatja, különös tekintettel az önkormányzati döntésmechanizmus működésére, a képviselőválasztások rendszerére és az eljárások kiválasztási módjára. Kutatásában kitér a politikai elitek szerepére és jelentőségére is, mivel ez szorosan kapcsolódik a városigazgatás problematikájához. A 2018-ban megvédett disszertációja, a korszakot tárgyaló írások köréből az eddigi legkomplexebb történeti munka. Gál Zsófia a városszerkezet és a városkép változásaival, valamint a dualizmus korában zajló építkezésekkel, elsősorban a világi jellegű egyházi megrendelésekkel foglalkozik. Ezen belül a katolikus, református és unitárius egyházak építkezéseit kutatja. A dualizmus korszakára fókuszáló nagyobb kutatások áttekintésében utolsóként említem sajátomat, amelynek központi témája Kolozsvár infrastruktúrájának kiépítése. Itt elsősorban a vízellátási, energiaellátási, közlekedési és távközlési hálózatok kiépítésének folyamatait, valamint ezek társadalmi és gazdasági hatásait vizsgálom.

Sajnos a város dualizmus kori történetének gyorsabb tempójú feltárását korlátozza a romániai levéltárakban fennálló nehéz helyzet. A szokásos problémákon túl (alacsony költségvetés, a fejlesztések hiánya) felvetődik a kérdés, hogy mennyire prioritás a levéltárak számára a magyar vonatkozású dokumentumok rendezése, restaurálása. Emellett azt is meg kell említeni, hogy a levéltári szolgáltatások, felszerelések, eszközök messze elmaradnak a nyugati standardtól, de még a magyarországit sem közelítik meg. Példának okán ott van 2017 végén történt eset, amikor a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán több gyűjteményt, személyi iratot és családi fondot zároltak, amelyek közt a dualizmus időszakához köthető dokumentumok is vannak.^[10] A zárolás oka meglehetősen prózai: állítólag beszakadt a plafon.

Ez is azt jelzi, hogy mennyire korszerűtlen és elhanyagolt állapot uralkodik a levéltárakban. A gondatlanságból történő zárolások, az iratanyagok szakszerűtlen tárolása, a korszerűsítési fejlesztések elmaradása mind arra hívják fel a figyelmet, hogy a város múltjának mihamarabbi feltárását prioritásként kellene kezelni. Nem tudhatjuk, hogy a levéltári források meddig lesznek még kutathatóak, ugyanis bármikor történhet újabb „tetőbeszakadás.” A forrásanyagok megőrzésének legbiztosabb módszere a digitalizálás, viszont erre jóformán semmi esély.

A fentiekén túl, a szisztematikus, egybefüggő várostörténeti kutatások előmenetelét hátráltatja a kutatócsapat, kutatóműhely hiánya.^[11] Egy ilyen műhely kialakítását számos probléma akadályoz, melyek közül talán a legnagyobb gond, hogy hiányoznak az anyagi források, valamint nincs egy olyan intézmény, amely képes lenne felvállalni a szükséges feltételek megteremtését egy szakmailag jól megszervezett kutatás beindításához. Másrészt azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Kolozsvár dualizmus kori történetének kutatása sok esetben *trambulín-témának* számít. Ez azt jelenti, hogy történészek egy része számára a város egy jó kiindulópont, ugyanakkor idővel (több okból kifolyólag) kutatási területüket kiszélesítik, megváltoztatják, aminek következtében a korábban elkezdett kutatások háttérbe szorulnak, majd abbamaradnak és a legtöbb esetben soha nem is folytatódnak.

A kutatások előrehaladásának egy másik kulcsfontosságú szempontja a forrásanyagok helyzete, hozzáférhetősége. A következőkben azt fogom bemutatni, hogy milyen elsődleges források állnak a korszakot kutató történész rendelkezésére, ezek milyen állapotban vannak, mennyire kutathatók stb.

A legfontosabb források egyikét a törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyvei képezik, amelyek mikrofilmen megtalálhatók a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán. Állítólag az eredeti jegyzőkönyvek is megvannak, de a sérülések, rongálások elkerülése végett nem kutathatók. Mindazonáltal az is lehet, hogy egyszerűen a szakszerűtlen tárolás miatt ezek a dokumentumok már rég tönkrementek. Meglehetősen kiábrándító annak tudata, hogy csupán egynéhány mikrofilmtekercs őrzi a város múltját – különösképpen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezeket mennyire korszerűtlen viszonyok között tárolják.

A közgyűlési vitákhoz, interpellációkhoz, indítványokhoz kapcsolódó dokumentumok kikérése sem számít egyszerű feladatnak. A dokumentumok egy része rendezetlen, és mivel – a kaotikus állapotok miatt – több iratot még a régi, dualizmus kori iktatószámok alapján kell kikérni, nem is biztos, hogy ezeket a levéltáros megtalálja. Ezen azt értem, hogy a dokumentumok nagy része minden bizonnyal fellelhető, ám a rendszertelenségből adódóan nem tudni, hogy pontosan hol kell keresni.

Ami a polgármesteri hivatal (városi tanács) iktatókönyveit illeti, a helyzet igen súlyos. Jelentős részük nem kutatható, a restaurálásukra pedig nem sok esély mutatkozik. Ez azért különösen

sajnálatos, mert ha nem ismerjük az iktatókönyvek tartalmát, nem tudjuk kikérni a minket érdeklő dokumentumokat. Jobb esetben van használható iktatókönyv, és megvan a hozzá kapcsolódó dokumentumok legalább egy töredéke (de ez a kisebbik részt képezi), rosszabb esetben egyik sincs; és van egy köztes eset is, amelyben az időszakra vonatkozó iratok megvannak, de nincs iktatókönyv, amely alapján ezekhez hozzáférhetnénk.[\[12\]](#)

A nemzeti levéltár mellett az egyházi levéltárakban is érdemes kutakodni. A történelmi egyházak központi gyűjtőlevéltárai fontos személyi és családi iratokat őrizhetnek. Nem ritka eset, hogy Kolozsvár prominens városi tisztségviselői az egyházi életben is fontos pozíciókat töltöttek be, és fordítva. Például Szász Domokos református püspök egyházi személyként vett részt a városi politikában, Albach Géza polgármester és Groisz Gusztáv városi képviselő erőteljes támogatója volt a katolikus egyháznak, és folytathatnánk. A politika, az egyház, az oktatás és a kultúra összefonódása megköveteli a széles kitekintésű kutatásokat – ami fokozottan érvényes a biográfiai kutatásokat végzőkre.

Gondot jelent a korabeli emlékiratok, levelezések, naplók hiánya, szóródása, ismeretlen fellelhetősége. Természetesen vannak kivételek is: ilyen például Kelemen Lajos naplói, visszaemlékezései, a Márki Sándor-féle naplók, Gyalui Farkas emlékiratai, Apáthy István levelezése. A probléma viszont nem feltétlenül abban áll, hogy a korabeli városiak nem vezettek volna naplót, illetve nem írtak volna levelet, hiszen, ha a város társadalmi összetételét vesszük figyelembe, akkor látható, hogy jelentős részét az értelmiségi középosztály tette ki,[\[13\]](#) vagyis pont az a társadalmi csoport, amely valószínűsíthetően leginkább vezetett naplót, írt memoárt, és folytatott levelezést. Itt elsősorban az a fő probléma, hogy Kolozsvár sokak számára csupán egy *tranzitváros* volt, vagyis a karrierjük egy állomása. Ennek okai elsősorban Kolozsvár elsődleges (közigazgatás, oktatás, kulturális) funkcióiban keresendők. Tudjuk, hogy a dualizmus korában alapított tudományegyetemmel és a városba telepített számtalan közigazgatási-adminisztratív intézménnyel összefüggésben nagyszámú egyetemi tanár, hivatalnok, tisztségviselő érkezett Kolozsvárra, vagy helyezték ki ide.[\[14\]](#) Míg 1871-ben a lakosok 78,83 százaléka helyi születésű volt, addig 1900-ra ez az arány 46,55 százalékra csökkent.[\[15\]](#) Az újonnan érkezők jelentős része azonban nem tekintette a várost végleges otthonának. Ezt a korabeli források is alátámasztják. Például Merza Gyula *A Kolozsvári „Nemzeti (Magyar) Kaszinó” és elődintézményeinek százéves* című könyvében azt írja, hogy 1918-ban a kolozsvári Nemzeti Kaszinó alelnöke Farkas Lajos, egy előadás során részletesen kifejtette, hogy Kolozsváron miért nincs társadalmi élet. Szerinte a legnagyobb probléma, hogy a város nem rendelkezik autochton lakossággal és sokak számára Kolozsvár nem szülőhely, hanem csak lakhely. Az értelmiségi középosztályt alkotó hivatalnokok, egyetemi tanárok, magántisztviselők nem a helyben születettekből tevődik össze.[\[16\]](#) Következésképpen a szolgálati évek letelte után ezek a személyek elköltöztek, illetve visszatértek eredeti lakóhelyükre, és értelemszerűen naplóikat, emlékirataikat is magukkal vitték. Jó példa erre a

kolozsvári politikai, társadalmi és kulturális élet egyik legmeghatározóbb alakja, Haller Károly, aki polgármesterként, alapítóként, oktatóként és képviselőként egyaránt szolgált a várost, majd nyugdíjba vonulása után elhagyta Kolozsvárt, és Budapestre költözött. Az ilyen és ehhez hasonló életpálya nemcsak Hallerre volt jellemző, hanem általában az egyetemi tanárok, újságírók, orvosok, ügyvédek és színművészek jelentős részére.^[17] Az 1916-os román betörés – tény, hogy a román csapatoknak nem sikerült Kolozsvárig eljutni, de a pánik következtében sokan elhagyták a várost, és vidéken vagy a Királyhágon túl kerestek menedéket –,^[18] az impériumváltás, majd pedig a román közigazgatás kiépítése szintén hozzájárult az értelmiségi, hivatalnoki réteg elvándorlásához. Mindezek mellett nem szabad megfeledkezni az impériumváltást követő társadalmi átalakulásokról, a szociális és egzisztenciális nehézségekből fakadó problémákról, valamint a szocializmus éveiről sem, amelyekben az arisztokrácia és a polgárság felszámolása, kitelepítése a családi és személyi levéltárak szétszóródásához, elkallódásához vezetett.

A város dualista korszakának feltárásában a levéltári források után jobbra a korabeli sajtó segíti a kutatók munkáját. Kolozsvár oktatási-kulturális funkcióinak és a lakosságon belüli nagyarányú értelmiségi rétegnek köszönhetően a városban virágzott a sajtó. A napilap-paletta szinte mindenféle politikai irányultságú lap fellelhető volt, továbbá megjelentek tudományos, kulturális és művészeti szaklapok is. A sajtókiadványok egyik legfontosabb csoportját a napilapok alkotják, melyek által részletes betekintést kaphatunk a város jelentősebb politikai és társadalmi problémáiba. Emellett az újságok terjedelmes beszámolókat közöltek – sokszor szóról szóra – a törvényhatóság közgyűléseiről és a nagyobb társadalmi, kulturális eseményekről, valamint a város hétköznapijairól is rengeteg olyan cikk jelent meg, amelyet felhasználhatunk a kutatásainkhoz. A különböző politikai irányultságú napilapok a hírkategóriába tartozó cikkeket – ha nem is pontosan, de – általában objektíven közölték. A publicisztika és a véleménycikkek értelemszerűen már kevésbé voltak tárgyilagosak, de megfelelő forráskritikával ezek is felhasználhatók.

A dualizmus kori Kolozsvár legfontosabb^[19] napilapjai között elsősorban az 1856-ban alapított *Kolozsvári Közlöny* említendő, amely nemcsak Kolozsvár, hanem Erdély egyik legnépszerűbb lapja volt. Az újságot Dózsa Dániel hozta létre, és a kezdeti időkben ő is szerkesztette. Az első években a lap stílusára politikai kiegyensúlyozottság volt jellemző, de ez megváltozott, amikor 1869-ben a Deák-párti *Unió* című lap a *Kolozsvári Közlönybe* olvadt. Ekkor Sándor János került a vezetőség élére, aki konzervatív, majd kormány-párti szellemben szerkesztette tovább.

Egy másik fontos sajtókiadványt, a *Magyar Polgárt* K. Papp Miklós^[20] indította 1867-ben. A lap eleinte balközép beállítottságú-ellenzéki, majd az 1875-ös pátfúziót követően kormánypártivá vált. 1887-ben a *Magyar Polgár* és a *Kolozsvári Közlöny* fúziójából jött létre

a *Kolozsvár* című kormánypárti napilap, amely egészen 1898-ig működött, amikor is újra átalakult, és ismét *Magyar Polgár*ként folytatta pályafutását. Első felelős szerkesztője Petelei István volt.

Az 1871-ben alakult *Kelet* című lap, a helyi városi politika és a Deák-párt erős támogatója – így kezdetben a *Magyar Polgár* riválisa – volt, annak ellenére, hogy akkoriban az erdélyiek körében nem örvendett túl nagy népszerűségnek a kormány által hirdetett politikai program. A *Kelet* sajátos hangvétele és beszédmódja következtében azonban hamarosan Kolozsvár egyik legnagyobb példányszámban eladott lapja lett.

1880-ban alakult – Bartha Miklós kezdeményezésére – a Függetlenségi Pártot támogató *Ellenzék*. A lap a Függetlenségi Párton belül kialakuló Ugron-kör legnagyobb híve volt. Ennek következtében hangvétele kezdetben szélsőséges, de később enyhül, és a lap inkább csak a kormánypárt kritizálására helyezte a hangsúlyt.[\[21\]](#) A későbbi évtizedekben a lapok politikai irányultsága többször is megváltozott. Például az impériumváltást követően az *Ellenzék* a polgári liberálizmushoz közelebb álló irányvonalat vett fel.[\[22\]](#)

Az 1910-ben alapított *Városi Közlöny* csak nagyon rövid ideig jelent meg, viszont a folyóiratban publikált írások rendkívül fontos adatokat, információkat tartalmaznak Kolozsvár társadalmi, gazdasági, közegészségügyi, kulturális és infrastrukturális helyzetéről. A város több híres tudósa, orvosa, egyetemi tanára írt problémafelvető, elemző és leíró tanulmányokat. (A kolozsvári időszak kiadványok bővebb listája elérhető az Erdélyi Krónika honlapján.[\[23\]](#))

További fontos forrást képeznek a polgármesteri jelentések, amelyek Haller Károly polgármester mandátumának második évéig (1886) írásos formában jelentek meg, és terjedelmesen beszámoltak a polgármesteri hivatal előző évi tevékenységéről. Jelentést tettek a törvényhatóság közigazgatási állapotáról, részletesen kitértek a polgármesteri hivatal ügyforgalmára, a város demográfiai állapotára, a közegészségügyre, az építkezésekre, illetve az egyesületek és társulatok helyzetére. A jelentések második része a város közgazdasági állapotáról nyújt tájékoztatást. Itt megjelennek a város mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi viszonyai is. Sajnos ebből a forrástípusból csak nagyon kevés áll rendelkezésünkre.[\[24\]](#) 1886-tól az írásos jelentéseket felváltják a numerikus pénzügyi kimutatások, amelyekben nagyrészt költségvetési zárszámadásokkal találkozunk. A bennük közölt számszerű adatok feldolgozását hátráltatja az írásos beszámoló hiánya. Igaz, az első oldalakon van egy-egy pénzügyi összefoglaló, de ez leginkább a törvényhatóság által elfogadott pénzügyi előirányzatokat hasonlítja össze a zárszámadással, továbbá az egyes kategóriáknál megszabott költségvetési előirányzat túllépéseit indokolja és igazolja, végül pedig a bevételi és kiadási többleteket részletezi. A zárszámadások első nagy csoportját a bevételek alkotják, ahol külön fejezetenként a bevételi források kerülnek aprólékos bemutatásra, a másodikat értelemszerűen a kiadások képezik, végül pedig van egy pénzügyi mérleg is, amely a kettőt összegzi. A pénzügyi

kimutatásokat évről évre folyamatosan elkészítették, és ezek mind a levéltárban, mind pedig a kolozsvári (egyetemi, akadémiai) és a budapesti könyvtárakban (OSZK) fellelhetőek.

A kutatások szempontjából lényeges forrást alkotnak a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései. A jelentésekben közölt információk elsősorban tájékoztató jellegűek, és többnyire nincsenek aprólékosan részletezve. Ugyanakkor olyan adatokat tartalmaznak, amelyek jelentős támpontokat és nagy segítséget nyújtanak az eligazodásban, illetve a pontosabb kép kirajzolásában. További lényeges forráscsoportot képeznek az aprónyomtatványok, brosúrák, röpiratok, iskolai és vállalati értesítők, térképek, az ipartestület iratai, valamint a céhek gyűjteménye, a szabadkőműves páholy kiadványai és a gyászjelentők[25] – ezek nagy része mind megtalálható a Kolozsvári Nemzeti Levéltárban.

Összegzésképp elmondható a Kolozsvár dualizmus korszakát meghatározó politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok jelenleg is nagyrészt feltáratlanok. A levéltári források egy részéhez vagy csak nehezen lehet hozzáférni, vagy egyáltalán nem kutatható. Az egyetlen, viszonylag elfogadható állapotban lévő primer forrásanyagot a mikrofilmtekercsre rögzített jegyzőkönyvek képezik. A naplók, memoárok, levelezések forráscsoportja eléggé szegényes, főleg, ha összevetjük az értelmiségiek társadalmon belüli arányát a fellelhető memoárok, naplók, levelek számával. Mindazonáltal a polgármesteri hivatal által kiadott pénzügyi beszámolók, a Kereskedelmi és Iparkamara gazdasági jelentései, illetve a korabeli sajtókiadványok, aprónyomtatványok, iskolai, vállalati és egyházi értesítők, továbbá az anyakönyvek, gyászjelentők szinte mind jó állapotban és teljesen hiánytalanul megvannak. Pozitívumként értékelhető, hogy sikerült összeállítani egy a város dualizmus korszakára fókuszáló bibliográfiát[26], amely remélhetőleg hasznos útmutatóként fogja segíteni a történészek munkáját. Végül pedig fontos kiemelni, hogy a dolgozatban említett fiatal kutatók, doktoranduszok révén olyan kutatások kezdődtek el, amelyek által a későbbiekben egy sokkal részletesebb és pontosabb képet fogunk kapni a város dualizmus kori folyamatairól.

Jegyzetek

- [1] Békésy Károly, Galgóczy Károly, Kőváry László, Márki Sándor, Pataki Leó, Riegler Gusztáv és a felsorolást folytathatnánk, általában Kolozsvár történetének, gazdaságának, társadalmának csak egy-egy szeletét érintették.
- [2] A konferencián elhangzott beszédét *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900)* című tanulmányában foglalta össze, amely az 1997-ben kiadott *Rendi társadalom – Polgári társadalom 7. Kőfallal, sárpalánkkal* című tanulmánykötetben jelent meg.
- [3] Gyarmati Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. Komp-Press, Kvár.

2005. 13.

- [4] Pölöskei Ferenc: *Kolozsvár a századfordulón*. In: Dáné Tibor Kálmán et al (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kvár. 2001.
- [5] Székely Miklós: *Az egykori I. Ferenc József Iparmúzeum szerepe Kolozsvár gazdasági modernizációjában a 19–20. század fordulóján*; Nagy Róbert: *Kolozsvár 1900. A fejlődés gazdasági alapjai*; Mârza, Radu: *Szemelvények Kolozsvár történetéből a boldog békeidők képeslapjain*.
- [6] Egyed Ákos tanulmányai foglalkoznak a legszélesebb kiterjedésben Kolozsvár dualizmus kori történetével.
- [7] Lásd: Pölöskei Ferenc: *Kolozsvár a századfordulón*. In: Dáné Tibor Kálmán et al (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kvár. 2001.191.
- [8] A doktoranduszok témavezetője és szakmai mentora Pál Judit történész, a BBTE Történelem és Filozófia Karának egyetemi tanára.
- [9] Doktori disszertációját 2018-ban sikeresen megvédte.
- [10] A Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei részlege több levéltári anyagot zárolt. (<https://erdelyikronika.net/2017/11/25/a-roman-nemzeti-leveltar-kolozs-megyei-reszlegetobb-leveltari-anyagot-zarolt/>, letöltés 2018. feb. 3.)
- [11] Gyarmati Zsolt: *i. m.* 13.
- [12] Ilyenkor ezt úgy oldják meg, hogy kihozzák a városi tanács iratait, dobozokban, rendezetlenül. Ez már csak azért is próbára teszi a kutatót, mert hatalmas folyóanyagról van szó, és tetemes mennyiségű dokumentumot kell átnézni.
- [13] Arányuk nemcsak a város lakosságán belül volt meghatározó, hanem az adófizetők körében is. Lásd: Ferenczi Szilárd: *Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)*. Erdélyi Múzeum 2010. 1–2. sz. 17–29.
- [14] Ferenczi Szilárd: *i.m.* 28–29.; Gyáni Gábor: *A középosztály és a polgárság múltja, különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre*. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, 2001. 171.
- [15] Egyed Ákos: *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900)*. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári társadalom 7. Kőfallal, sárpalánkkal*. Debrecen, 1997. 95.

[16] *A Kolozsvári „Nemzeti (Magyar) Kaszinó” és elődintézményeinek százéves története.*
Kvár. 1940. 32.

[17] Példának megemlítenénk néhány olyan prominens személyt, aki csak a szolgálati ideje alatt tartózkodott a városban, vagy az impériumváltás következtében hagyta el Kolozsvárt: Apáthy István, Ajtay K. Sándor, Bartha Miklós, Csiky Viktor, Entz Géza, Fabinyi Rudolf, Farkas Gyula, Galgóczy Károly, Gróisz Gusztáv, Genersich Antal, Imre Sándor, Jakab Elek, Jancsó György, Kenyeres Balázs, Kiss Mór, Klug Nándor, Koch Antal, Kosutány Ignác, Lechner Károly, Lóte József, Márki Sándor, Meltzl Hugó, Purjesz Zsigmond, Rigler Gusztáv, Schneller István, Szádeczky-Kardoss Lajos, Tangl Károly, Terner Adolf, Udránszky László, és folytathatnánk a felsorolást

[18] *Haza akarnak menni a kolozsváriak.* Újság 1916. szept. 27.

[19] A kiegyezés előtti erdélyi napilapokról Kristóf György készített összefoglaló tanulmányt. Lásd: Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig.* Cluj-Kvár. 1939.

[20] K. Papp Miklós (Dés, 1837. október 29. – Kolozsvár, 1880. február 12.) örmény családból származó hírlapszerkesztő és történész.

[21] Kosáry Domokos, Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtótörténete II/2. 1867–1892.* (mek.oszk.hu/04700/04727/html/403.html, letöltés 2018. feb. 3.)

[22] Sárándi Tamás: *Az erdélyi sajtópiac átalakítása 1940 őszén.* (erdelyikronika.net/2017/11/18/az-erdelyi-sajtopiac-atalakitasa-1940-oszen/, letöltés 2018. feb. 3.)

[23] Ferenczi Szilárd: *Kolozsvári időszaki kiadványok*
erdelyikronika.net/2017/03/02/kolozsvari-idoszaki-kiadvanyok/

[24] Simon Elek és Haller Károly polgármestertől maradt fenn néhány ilyen írásos jelentés.

[25] Ezek jelentős része online is elérhető az OSZK gyászjelentőket összefoglaló adatbázisában.

[26] <https://erdelyikronika.net/valogatott-bibliografia-kolozsvar-dualizmus-koritortenetehez/> - Fontos: a bibliográfiai összeállítás nem teljes, de folyamatosan bővül, frissül.